

„Kasvata lapsed eestlasteks – isa vaimus“. Uusi andmeid kümnevõistleja Heino Lipu venna Eriku kohta

VALDUR OHMANN

Heino Lipp (1922–2006) oli legendaarne kümnevõistleja, kelle võimalused jõuda spordimaailma absoluutsesse tippu nurjas nõukogude võim. Heino Lipul ei lubatud Nõukogude Liidust lahkuda ja nii jäi tal 1952. aastal käimata Helsingi suveolümpiamängudel, kuigi tema tulemused olid toona maailma tippklassis. Helsingis võitis kümnevõistluses kulla ameeriklane Robert Mathias, kes pidas just Heino Lippu oma põhikonkurendiks. Kuigi Nõukogude delegatsioon väitis, et Lipp ei saanud olümpiamängudele tulla lihaserebestuse tõttu, mõistis Mathiaski, et põhjused olid poliitilised.¹

Tõsi, Heino Lipp oli olnud 1941. aasta suvel metsavend, kuid Nõukogude julgeolek ei saanud sellest kunagi teada. Kompromiteerivaks asjaoluks said olla tema vanema venna, 1941. aastal metsavendade salka juhtinud Eriku tegevus ning oletus, et Heino Lipul oli olnud seos soomepoiste luuregrupiga Tümmeler.²

Siinse artikli eesmärk on selgitada uute allikate varal Heino Lipu venna Eriku tegevust Teise maailmasõja aastatel, tuues esimest korda lugejate ette tema julgeoleku uurimistoimiku sisu, ning anda ühtlasi ülevaade tema perekonna sõjajärgsest käekäigust.

Vennad Lipud

Kümnevõistleja Heino Lipu kohta on kirjutatud, et ta hakkas sportima vanemate vendade eeskujul. Paraku pole neist vendadest avalikkusele suurt midagi teada, sest vanim neist arreteeriti 1944. aastal sügisel ja tema saatus jäi perekonnalegi aastateks teadmata.

¹ Neli aastat varem oli ameeriklane Robert Mathias võitnud Londoni olümpiamängudel (Nõukogude Liit neil mängudel ei osalenud) kümnevõistluse 7139 punktiga. Kolm päeva hiljem saavutas Heino Lipp Tartus peetud võistlustel 7584 punkti ja kuu aega hiljem Harkovis 7780 punkti. Mathias on arvanud, et Helsingis võinuks Heino Lipp kergesti kuldmedalile tulla. Vt Heino Lipu lugu. Stsenarist T. Karuks. Eesti Telefilm, 1992. <https://arhiiv.err.ee/video/vaata/heino-lipu-lugu> (5.02.2025); 100 spordihetke. Kümnevõistleja Heino Lipp. ERR.ee Sport. 28.10.2023, <https://sport.err.ee/1609147942/100-spordihetke-kumnevoistleja-heino-lipp> (6.02.2025); V. Kersna. Eestlane, atleetide kuningas. <https://jupiter.err.ee/1609554047/eestlane-atleetide-kuningas> (6.02.2025).

² T. Ritson. Toomas Hellat ja KGB. 5. – Tuna 1999, 1, lk 124, 127, 139, 141; J. Pihlau. Lisandusi ja täpsustusi Tõnis Ritsoni artiklile „Toomas Hellat ja KGB“. – Tuna 2001, 1, lk 139.

Lippude³ pere vanim poeg Erik (ka Eerik või Erich) sündis 12. märtsil 1913. aastal Kiviõli külje all Maidla vallas Sala külas. Ta lõpetas 1932. aastal Rakvere Ühisgümnaasiumi ja teenis seejärel aega sõjaväes. Ajateenistus algas Jõhvis 4. üksikjalaväe pataljonis. 1. septembril viidi ta üle Tallinna Sõjaväe Ühendatud Õppeasutiste aspirantide jalaväe klassi, mille lõpetas 1933. aasta juunis ning suundus seejärel kuuks ajaks praktikale Narva 1. jalaväerügementi. 1933. aasta sügisel astus ta Tartu Ülikooli matemaatikaloosteaduskonda. Seal õppis ta 1934. aasta kevadeni, misjärel töötas kuni 1936. aastani isatalus.⁴ 1936. astus ta aga vastloodud Tallinna Tehnikaülikooli keemia osakonda, õppides seal 1941. aasta kevadeni.⁵

Metsavennaks läks Erik Lipp 1941. aasta juuli alguses, et vältida mobiliseerimist Punaarmeesse. Metsas oli ta 12. augustini, mil temast sai Maidla valla Omakaitse ülema abi. Seda ametit pidas ta 7. märtsini 1942, misjärel asus teenima vanemkonstaablina Kiviõlis.⁶

Saksa armeesse mobiliseeriti Erik Lipp 26. mail 1944. aastal ja ta määrati 20. eesti SS-diviisi. Enne Narva rindele saatmist 9. septembril 1944 viibis ta Kehras 20. eesti SS-diviisi tagavarapataljonis ohvitseride täienduskursusel. 12. septembril jõudis Lipp rindelt tagasi diviisi staapi Kuremäel, kust alustati 18. septembril taandumist Tallinna suunas. Järgmisel päeval lahkus ta omavoliliselt taanduvast kolonnist, sai külast mantli ja mütsi ning varjas end seejärel Punaarmee tulekuni. 3. oktoobril 1944 naasis Erik Lipp Tallinna Tehnikaülikooli – nüüd juba uue nimega Tallinna Polütehnilisse Instituuti –, kus jätkas keemiaõpinguid 4. kursuse tudengina.⁷

Lippude pere keskmine vend Endel Lipp sündis 21. jaanuaril 1921. aastal. Nõukogude sundmobilisatsioonist 1941. aasta suvel õnnestus nii temal kui ka nooremal vennal Heinol kõrvale hoida,⁸ Saksa okupatsiooni aastatel kuulus Endel Lipp Erra valla Omakaitse.⁹ Tema tegevusest sõjajärgsel ajal ei ole kuigi palju andmeid. On

*Erik Lipp 1930. aastatel.
RA, EFA.73.A.347.3*

³ Kirikuraamatus on kõigil vendadel perekonnanimeks Lip, mille asemel võeti 1930. aastatel kasutusele eestipärasem Lipp. Vt RA, EAA.1228.1.504, kaader (k.) 67. Lüganuse kiriku personaalraamat XVIII (Maidla, Aa).

⁴ RA, ERA.495.7.2844 [pagineerimata], Lipp, Erich Juliuse p. Sõjavägede Staap. Ohvitseride teenistustoimikud; RA, ERAF.129SM.1.6348-1, l. 11, Lipp, Erik. Julgeoleku uurimistoimik.

⁵ RA, ERA.1837.6.666, Lipp, Erich. Tallinna Tehnikaülikooli üliõpilase isiklik toimik; RA, ERAF.129SM.1.6348-1, l. 11, Lipp, Erik. Julgeoleku uurimistoimik.

⁶ RA, ERAF.129SM.1.6348-1, l. 11p, Lipp, Erik. Julgeoleku uurimistoimik.

⁷ Samas.

⁸ V. Heuer. Oli niisugune aeg! – Postimees, 21.06.1997.

⁹ RA, ERA.5525, julgeolekuasutuste isikuandmete kartoteek – Endel Lipp.

teada, et 1976. aastal autasustati teda kui Põlevkivikeemiategase Kiviõli pensionäri Tööveterani medaliga.¹⁰ Samuti on teada, et Endel Lippu hinnati kui suurepärase spordiorganisatorit: ta korraldas väljasõite Tallinnas toimunud võistlustele, kus astus võistlustulle tema noorem vend, ja hiljem võistlustele, kus löid kaasa tema venna treenitavad. Endel Lipp suri 25. novembril 1983. aastal.¹¹

Tagama-Sirts metsavennad

Palju on arutletud teemal, kas metsavend oli ka Lippude pere noorim poeg Heino. Olemasolevate andmete põhjal saab väita, et punaväe mobilisatsioonipunkti suundusid metsa kõik kolm venda, vanim ees ja nooremad järel. 1997. aastal Eesti maletajale ja sporditegelasele Valter Heuerile antud intervjuus kommenteeris Heino Lipp seda ise järgmiselt:

Pidime minema viimase mopiga¹², ootasime vallamajas bussi. Sakslased olid juba tee ära lõiganud. Läksime laiali, meie keskmise vennaga koju. Lähedal oli suur metsavendade laager. Öösel viskas Soome lennuk Sonda kohale pommi. Parajasti seisis seal rong Patareist¹³ toodud vangidega, segaduses pääsesid need jooksu. Metsavennad arvasid, et soomlased on teinud dessandi ja kiirustasid Kiviõli üle võtma. Samas tuli Tallinna poolt madruste rong, kes jälle platsi puhtaks tegi. Metsavennad pugesis uuesti peitu. Vaatasime, et hakatakse neid taga ajama, kadusime ka metsa, Sirtsu sohu. Sood läbiv rada aga oli märgitud sõjaväekaardile, jälle vaja venelaste eest plehku panna. Kord lausa haarangu eest, udu varjus ja õnne toel ... Kui saime teada, et sakslased on Sondas sees, otsustasime leitud rullikut¹⁴ mööda kitsarööpmelist raudteed sinna lükkama hakata. Panime isegi Eesti lipu ette. Äkki metsavahel peab meid Vene ohvitser kinni, soldatid kõrval. Lõpp? Ei, neil oli kiire, küsisid teed Narva poole. Jälle läks õnneks.¹⁵

Kaks aastat pärast Heuerile antud intervjuud ilmus Küttejõu kaevanduse juhataja Emil Kuhi (1910–2000)¹⁶ mälestusteraamat, millest selgub, et perekond Kuhi elas 1941. aastal metsavenna elu praktiliselt Heino Lipu kõrval.¹⁷ Metsas oli ees juba vanem vend Erik Lipp. Kui viimane 1944. aasta oktoobris arreteeriti,¹⁸ väitis ta ülekuulamistel, et tal polnud metsas isegi relva. See oli siiski otsene luiskamine: ehkki Erik Lipu metsavendade salga kohta on teateid vähe, ei jäta need siiski kahtlust, et salk oli

¹⁰ ENSV Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja nr 33, 20.08.1976, lk 510.

¹¹ EELK Lüganuse Jaani koguduse matuste raamat, 1975–1987.

¹² Mobilisatsiooniga.

¹³ Vangla nr 1 ehk rahvakeeli Patarei vangla Tallinnas.

¹⁴ Dresiin.

¹⁵ V. Heuer. Oli niisugune aeg! – Postimees, 21.06.1997.

¹⁶ Emil Kuhi jõudis Teise maailmasõja järel pagulasena Kanadasse, kus suri 28.06.2000. Aasta hiljem maeti ta ümber Kanepi kalmistule.

¹⁷ E. Kuhi. Mälestusi. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 1999, lk 41.

¹⁸ RA, ERAF.130SM.2.2-17, k. 2318, Lipp, Erik Juliuse p. Poliitilistel põhjustel süüdimõistetute operatiiv-teatmekartoteek (julgeoleku originaalkartoteek).

relvastatud. Õigusteadlane Herbert Lindmäe on kirjutanud:

Tagamaa-Sirts'i laagri metsavennad (15 relvastatud meest) varjasid ennast Tagamaa küla ümbruses ja Sirts'i soos. Metsavendade juhiks oli E. Lipp.¹⁹

Tuntud metsavendluse uurija Tiit Noormets on omakorda esitanud järgmise kirjelduse:

Tagama-Sirts'i laager asukohaga Tagama küla ja hiljem Sirts'i soos üks soosaar, oli nn. Kiviõli grupp, mis lõi Maidla suurlaagrist lahku. See laager oli püsivas koosseisus 15 meest varustatud 15 püssiga. Algul, kui nad suundusid Tagama küllasse, oli seal nendega koos umbes 60-pealine põgenikehulk²⁰ – naised ja lapsed ülekoolitus. 21. juulil 1941 teostasid aga venelased sinna äraandmise tõttu haarangu, mille tagajärjel laagri juht A. Pajos sai haavata ning laager asus lipnik E. Lippu juhtimisel Sirts'i sohus, kus oldi kuni 10.08.1941, millal tulid sakslased.²¹

Vennad Endel, Erik ja Heino Lipp 1939. või 1940. aastal.

Foto E. Klementi erakogu

Nagu eelnevast selgub, juhtis laagrit enne Erik Lippu Arnold Woldemar Pajos (18.11.1909 Rakvere – 2003 Kanada, Toronto), kellel oli motivatsiooni vastupanuks rohkem kui küll: nõukogude võimu ohvriks olid langenud tema neli venda.²² Seega

¹⁹ H. Lindmäe. Suvesõda Virumaal 1941. Tartu: Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon, 2002, lk 295; RA, ERA.R-358.1.24, l. 133, Viru Maakonna Omakaitse tekkimise ja tegevuse ülevaade alates Kaitseliidu likvideerimisest 1940. a. suvel kuni 1. jaanuarini 1942. a. IV köide.

²⁰ Erik Lipp arvas ülekuulamisel, et põgenikke võis olla umbes sada. Põgenike arv võiski eri aegadel varieeruda, kuid selge on see, et metsavendade kaitsitavaid tsiviilisikuid oli märkimisväärsel hulgal. Vt RA, ERAF.129SM.1.6348, l. 16, Lipp, Erik. Julgeoleku uurimistoimik.

²¹ Metsavennad Suvesõjas 1941. Eesti relvastatud vastupanuliikumine Omakaitse dokumentides. Koost. T. Noormets. Tallinn: Riigiarhiiv, 2003, lk 389.

²² Robert Martin Pajos (snd 8.02.1891) suri 1941. aasta oktoobris Sverdlovski oblastis, järgmisel aastal surid Siberis tema abikaasa Elisabeth ja tütar Mairi. Evald Leopold Pajos (snd 28.09.1892) suri Tomski oblastis 19. aprillil 1942. aastal, mõni päev hiljem suri Siberis tema abikaasa Alice-Dagmar, pojad Ilmar-Evald ja Tiit olid surnud juba 1941. aasta sügisel. Kuigi Karl-Eduard Pajos (snd 2.07.1884) pääses 1941. aasta juuniküüditamisest, arreteeriti ta 1945. aasta veebruaris (suri 26.05.1953 Molotovi oblastis) ning neljas vend Paul Friedrich Pajos (snd 26.04.1896, surmapäev teadmata) langes sõjas või suri sõjavangis.

pole põhjust imestada, et tervise paranedes jätkas Arnold Pajos võitlust punavõimude vastu nooremleitnandina Saksa sõjaväes 20. eesti SS-diviisis.

Lisaks olid Tagama-Sirts'i laagris kesketeks kujudeks kohalikud elanikud August ja Leenu Tagam (perenimena esineb dokumentides ka Tagama või Tagamaa ning Leenu eesnimena Jelena või Elena). August Tagam (1891–1967) oli Tagama (ka Tagamaa) küla Pähklametsa talu elupõline elanik. Tagamid tundsid kohalikke olusid paremini kui keegi teine, seda enam, et August Tagam oli noorukipõlvest peale käinud ümberkaudsetes soodes ja metsades ulukeid jahtimas.²³

Leenu Tagam (1898–1981) langes punavõimude kätte vangi 22. juulil 1941. aastal, päev pärast piirkonnas toimunud suuremat haarangut.²⁴ Tema uurimistoimik jõudis 1940. aastate lõpul Irkutski oblastisse Sverdlovski linna, kuid üllataval kombel ei jõudnud sinna kinnipeetavat ennast.²⁵ Leenu Tagamit otsiti Eestis taga 1947. ja 1948. aastal, kuid tulemusteta. 25. novembril 1963 tõdeti, et puuduvad piisavad tõendid, et Leenu Tagam oleks varjanud bandiite ehk meie keeles metsavendi ning kriminaalasi loeti lõpetatuks.²⁶ Tõenäoliselt õnnestus Leenu Tagamil mingil moel Siberist pääseda ning ta jätkas elu metsakülas oma abikaasa kõrval. August Tagam suri 76-aastasena, Leenu Tagam 82-aastaselt.²⁷ Nende poeg Uno Tagam (1932–1951) oli metsavend alates 1950. aastast, kuulus Karl Lipu²⁸ salka ning langes 1951. aastal Kiviõlis Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi (MGB) haarangus.²⁹

Oma mälestusteraamatus on Emil Kuhi esitanud kirjelduse ka toonasest metsaelust:

Minul algas Sirts'i soo ajajärk. Paar pätsi leiba ja seljakotitäie kartuleid saime Udriku külast. Meid oli kambas neli meest, kaks Kiviõli töölist, Müüri-Martin ja mina. Metsas tüütasid sääsed koledasti, otsustasime minna lausa soo peale. Tegimegi laagrikoha kahe lauka vahele, soomändide alla. Kasetohust alus magamiseks, katus samuti kasetohust, moondamiseks katsime selle mätastega. Joogivesi võeti sealtsamast laukast, keedeti maitseks tooreid murakaid lisades. Peagi tuli soo peale tubli hulk metsavendi, mobilisatsiooni eest hoidjaid, pärinesid peamiselt Rakverest. Tekkis terav toidupuudus.

²³ 1963. aastal lindistasid filoloogid Aili Univere (1901–1994) ja Eevi Eevard (sünd 1938; 1960. aastate algusest Ross) selle karuse häälega mehe jahimehemälestusi, kuid Nõukogude oludes ei saanud ta mõistagi kõnelda metsavendlusest. Kuula August Tagamaa mälestusi: <https://emsuka.eki.ee/collection/sound?search=august+tagam&page=0>

²⁴ RA, ERAF.130SM.1.5461-1, l. 3, Tagamaa, Elena. Julgeoleku uurimistoimik.

²⁵ Samas, l. 8–9.

²⁶ Samas, l. 26–27.

²⁷ <https://www.geni.com/people/August-Tagam/6000000008388808890> (3.06.2024).

²⁸ Karl Lipu (1927–29.04.1953) salk tegutses erinevates paikades Kiviõli ümbruskonnas. Ajutiselt oli nende peatuspaigaks ka Sirts'i soo, piirkond, mida salga liige Uno Tagam suurepäraselt tundis. Karl Lipp oli legendaarse metsavenna Heino (Hermann) Lipu (keda tunti rohkem hüüdnimega Pargas) kaaslane. Pargase hukkamise järel lõi ta 1949. aastal omaette metsavendade salga. Vt Eesti Mälu Instituut. Elektrooniline memoriaal. Karl Oskari p. Lipp. <https://www.memoriaal.ee/otsing/?q=lipp%2C+karl&f=all> (28.01.2025).

²⁹ Eesti Mälu Instituut. Elektrooniline memoriaal. Uno Tagam. <https://www.memoriaal.ee/otsing/?q=tagam%2C+uno&f=all> (3.06.2024).

Ühel keskhommikul nähti kedagi kiiresti metsa poolt tulemas. Tunti ära, oli keegi uutest metsavendadest, omal käes spordipüss. Teatas, et tuldagu aga kohe appi, oli äsja lasknud maha põdra. Uskumatu lugu küll, kuid kohale tulles veenduti, et oli öelnud tõtt, maas lamas emapõder. Mees ise tõendas, et spordipüss on kohane põtrade laskmiseks, pole kuulda laskepauku, kuulil aga on tugev läbilöögijõud. Nülitati jahisaak ja jagati tükkideks ning suuri vaevu lohistati soos asuvasse laagrisse. Põdralihast tehti suppi, hommikul potiga tulele, õhtuks sai liha kuidagi närimiskõlblikuks. Soola polnud, meestel peagi kõhud lahti, selle vastu soovitati süüa puusütt. See tõesti aitas.³⁰

Eeltoodud kirjelduste põhjal on võimalik kindlaks teha suurema osa Tagama-Sirtsilaagri salgaliikmeid. Vennad Lipud (3), Tagamid (2), Emil Kuhi ja tema kolm kaast (4) ning Tagama külast pärit August Müür (1), kelle bolševikud (täpsemalt Läti hävituspataljoni lased) 1941. aasta juulis Sonda aleviku juures metsas tapsid.³¹ Kokku teeb see kümme isikut viieteistkümnest. Ülejäänute kohta andmeid ei leia, sest kohalikud oskasid 1941. aasta suvel metsas toimunu kohta suud pidada ja vaikivad ka arhiiviallikad. Samuti vaikus neist 1944. aasta sügisel kinni võetud salgajuht Erik Lipp.

Ülekuulamine ja karistus

Nõukogude julgeolekuorganid arreteerisid Heino Lipu vanema venna Eriku 28. oktoobril 1944. aastal Tallinnas, aadressil Mäekalda 41–3.³² Ülekuulamisprotokollist võib lugeda, et Erik Lipp hoidis kõrvale mobilisatsioonist Punaarmeesse ja liitus 2. või 3. juulil 1941 metsavendadega.³³

30.–31. detsembril 1944. aastal toimunud pika ja väsitava öise (kell 22.00–4.00) ülekuulamise käigus püüti Erik Lipult välja pinnida võimalikult palju.³⁴ Küsiti mitme metsavenna kohta, kelle vastu julgeolekuorganid huvi tundsid:

Otto Lauri (33 a.). Asukoht teadmata.³⁵

Albert Nurk (35 a.). Asukoht teadmata.³⁶

[Julius] Ellandi (35 a.). Asukoht teadmata.³⁷

³⁰ E. Kuhi. Mälestusi, lk 40–41.

³¹ Vt H. Lindmäe. Suvesõda Virumaal, lk 389; Eesti Mälu Instituut. Elektrooniline memoriaal. August Müür. <https://www.memoriaal.ee/otsing/?q=m%C3%BC%C3%BCr%2C+august&f=all> (4.04.2024).

³² RA, ERAF.129SM.1.6348-1, l. 5. Lipp, Erik. Julgeoleku uurimistoimik.

³³ Samas, l. 11, 13, 16.

³⁴ Samas, l. 16–18p.

³⁵ Otto Lauri (23.08.1910–05.1996 Austraalia). Lipnik, vt Eesti ohvitseride andmekogu: <http://prosopos.esm.ee/index.aspx?type=1> (27.05.2023).

³⁶ Albert Nurk (1909–1945). Langes punkrilahingus Virunurmes 8. jaanuaril 1945. Lahingust vt lähemalt: Virunurme memoriaal ja metsavendade punker. <https://www.raudtee.eu/?main=252&sub=272&tlink=0> (27.05.2023).

³⁷ Julius Ellandi (1898–1969 Toronto). VR II/3. Major. Teenis Saksa sõjaväes. Oli Saksamaal Uklei sõjavangilaagris, hiljem Belgias ja siirdus sealt Kanadasse. Abikaasa Reet arreteeriti 1950. aastal osalemise eest vastupanuliikumises 1941. aastal Virumaal. Vabanes 1956. Vt J. Pihlak, M. Strauss, A. Krillo. Eesti Vabaduse Risti kavalerid. Koost. J. Pihlak. Viljandi, 2016, lk 164–165.

[Andres, Arseni] Kort [Korp] (35 a.). Asukoht teadmata.³⁸

[Jaak] Varik (27 a.). Langes 6. juulil 1941 lahingus hävituspataljoni lastega.

Adolf Irval[d] (28 a.). Asukoht teadmata.³⁹

Võib öelda, et Erik Lipu ülekuulamine ei andnud julgeolekuorganite jaoks soovitud tulemust. 27. jaanuaril 1945. aastal järgnes süüdistuskokkuvõte⁴⁰ ja 26. veebruaril kohtuotsus⁴¹: sõjatribunal määras Erik Lipule karistuseks § 58–1a alusel 20 + 5 aastat vabadusekaotust. Põhjenduseks toodi tema teenistus Saksa sõjaväes ja Omakaitstes, hoidumine Punaarmeeist ning ühinemine metsavendadega.⁴² 26. aprillil 1945. aastal saadeti Erik Lipp Primorje kraisse Nahhodkasse Nõukogude Liidu Siseasjade Rahvakomissariaadile (NKVD) alluvasse Sevvostlagi⁴³, kus ta suri 1. veebruaril 1946. aastal.⁴⁴

Kiri tikutopsis

Paraku ei saa loole siinkohal punkti panna, sest Erik Lipul oli ka abikaasa Lulli-Helga Lipp (19.01.1921–2.12.2009), kes oli mehe vangistamise ajal lapseootel. 31. detsembril 1944. aastal sündis neile tütar, kellele pandi isa auks nimeks Erika. Erika Klementil⁴⁵, kes kandis varasemalt perekonnanime Lipp ja seejärel Nurk (vt allpool), ei õnnestunudki isaga kohtuda. Oma perekonna kohta tehtud märkmetest, mis Erika Klementi sinise artikli autori kätte usaldas, selgub:

Minu ema-isa, Lulli-Helga ja Eerik Lipp peatusid ajutiselt peale Kiviõlist põgenemist minu emapoolse vanaema Ella Nurk (sünd. Sakh) ja vanaisa Rein Nurga korteris kellegi eramajas Tallinnas Järvel. Rein Nurk oli vist siis juba jõudnud põgeneda Hiiumaale. [- -] mina sündisin sama aasta 31. detsembril. Seda Järve aadressi arvatavasti punavõimud sõja lõpu möllus ei teadnud. Ema läks vormistama dokumente. Laua taga istus punaväe vormis eesti keelt kõnelev mees, kes tahtis teada, kus on minu ema abikaasa. Ema vastas, et ta on arreteeritud ning istub kinnipeetavana vanglas. Sellepeale soovitas ametimees tal vormistada uus dokument Saksa okupatsioonieelse passi järgi, kus oli kirjas Lulli-Helga Nurk.⁴⁶

³⁸ Arseni [Andres] Korp (1914–1990). Nooremleitnant. Kuulus Omakaitse, teenis Saksa sõjaväes ja oli metsavend 1960. aastani. Arreteeriti 3.03.1960 Tallinnas, tribunal 17.05.1961, § 1, 193–9a, määrati karistuseks 10 aastat. Saadeti Mordva ANSV-sse Dubravlagi, vabanes 1971. <https://www.memoriaal.ee/otsing/?q=korp%2C+arseni&f=all> (28.01.2025). Põhjalikum ülevaade Arseni Korbist: <https://www.rindeleht.ee/foorum/phpBB2/viewtopic.php?t=13462> (27.05.2023).

³⁹ Ado/Adolf Irval (1914–1989 Borås, Rootsi). 1935. aastast kaitseliitlane Liganuse kompaniis. Lipnik. Läks soomepoisina 18.10.1943 Soome armeesse, osales tõrjelahinguis Viiburi lähel ja Vouksel. Naasis 19.08.1944 Eestisse, kust põgenes peagi Rootsi. <https://www.geni.com/people/Ado-Adolf-Irval/6000000008648340599> (27.05.2023).

⁴⁰ RA, ERAF.129SM.1.6348-1, l. 38–39. Lipp, Erik. Julgeoleku uurimistoimik.

⁴¹ Samas, l. 13.

⁴² Eesti Mälu Instituut. Elektrooniline memoriaal. Eerik Lipp. <https://www.memoriaal.ee/otsing/?q=0000083951> (8.01.2025).

⁴³ Vn Severo-vostočnye ispravitel'no-trudovye lagerja.

⁴⁴ RA, ERAF.130SM.2.2-17, k. 2319, Lipp, Erik Juliuse p. Poliitilistel põhjustel süüdimõistetute operatiiv-teatmekartoteek (julgeoleku originaalkartoteek).

⁴⁵ Erika Klement (sünd 31.12.1944) on Erik Lipu tütar. Oli artikli autori klassijuhataja Kiviõli I Keskkooli VIIIb klassis. Abiellumise järel sai perekonnanimeks Klement.

⁴⁶ Erika Klementi ülestähendused (autori valduses).

On selge, et perekonnanimest Lipp oli saanud Kiviõli kandis metsavend-luse sünonüüm.⁴⁷

Et mõista Lulli-Helga perenime muutust Lipust Nurgaks, tuleks lähemalt süüvida tema perekonnalukku. Erik Lipu abikaasa Lulli-Helga kandis kuni 1937. aastani nime Remmelmann. Tema isa⁴⁸ suri, kui tütar oli pooleaastane. Ema⁴⁹ abiellus 1931. aastal Reinhard (eestistatud 1936. aastal Reinuks) Nurgaga, kes adopteeris Lulli-Helga. Tema kasuisa Rein Mardi p Nurk (24.10.1900 Narva [tegelikult Püssi] – ?)⁵⁰ oli Eesti sõjaväe allohvitser ja töötas Narvas Riigipangas.⁵¹

26. juunil 1941. aastal arreteeriti Rein Nurk kontrrevolutsioonilise tegevuse eest. Samas selgub arhiivimaterjalidest, et Eesti NSV MGB määrusega 15. oktoobrist 1948 anti Nurga toimik arhiivi kuni süüdistatava otsinguteni ning Eesti NSV Riikliku Julgeoleku Komitee (KGB) määrusega 17. jaanuarist 1964 lõpetati süüasi aegumise tõttu.⁵² Siinkohal tuleb appi Erik Lipu tütar Erika Klement, kes selgitab oma kasuvanaisa saatust, millest arhiividokumendid ei kõnele. Selgub, et Rein Nurk küll arreteeriti, kuid osa vangidega Siberisse suunduvaid ešelone sai Narva lähistel tabamusi Saksa lennukitelt ning Nurgal õnnestus põgeneda. Erika Klementi märkmetest loeme:

Augustis 1945 lahkusid minu ema ja vanaema Ella Nurk koos 8-kuuse minuga Tallinnast, et sõita Kiviõlisse. 2 kuud elasime kolmekesi, minu ja isapoolsete vanavanemate Julius ja Alma Leontine Lipu talus Maidla-Salas. 1. oktoobril 1945. a. taasalustas õppetööga 2 km kaugusel Kiviõlist asuv Erra 7-kl. Kool. Minu

*Erik ja Lulli-Helga Lipp 1944. aastal.
Foto E. Klementi erakogu*

⁴⁷ Virumaa legendaarseimaks ja kuulsaimaks metsavennaks oli Heino (Hermann) Lipp ehk Pargas. Pargase ja hilisema tuntud kümnevõistleja Heino Lipu vanaisad olid vennad. Ent metsavendadena tegutsesid selles kandis veel mitmed Lipu-nimelised: Karl Lipp, Taali Lipp, Johannes Lipp, Elfriede Lipp, Ida Lipp, Rudolf Oskari p. Lipp, Rudolf Johannese p. Lipp jt. Samasugune lugu oli perekonnanimega Nurk, mida esines metsavendade seas peaaegu samaväärselt.

⁴⁸ Georg Remmelmann (11.10.1897–21.06.1921).

⁴⁹ Ella Remmelmann (snd Sahn; alates 1931 Nurk) (24.02.1897–3.06.1971).

⁵⁰ RA, ERA.5525, julgeolekuasutuste isikuandmete kartoteek: Rein Nurk.

⁵¹ RA, ERA.495.8.2647, Nurk, Reinhard Mardi p.

⁵² RA, ERAF.130SM.2.2-22, k. 820, Nurk, Rein Martini p.

emal õnnestus saada õpetaja koht koos 2-toalise korteriga koolimajas, kuhu me siis kolmekesi kolisime.⁵³

Edasi läheb üsna põnevaks, sest jutt puudutab sovetivõimu jaoks kadunud Rein Nurka. Erika meenutab:

Minu vanaema abikaasa Rein Nurk külastas (1947) meid korra salaja Erra koolimajas. Ma olin siis vist 3-aastane. Ta hüpitask mind põlvel ja kutsus „trullaks“. Teist ja viimast korda nägin ma teda 1950. a. üldlaulupeo aegu sealsamas Järve korteris Tallinnas, kus elas nüüd minu vanaema Ella Nurga õetütar oma perega.

Seega oli Rein Nurk peaaegu surmani tagaotsitav, ent leidis ometi võimaluse oma lapselapsega kohtuda. Ta elas Hiiumaal, kus suri 1975. aastal 75-aastasena.⁵⁴

Uuris Erika Klementilt sedagi, kuidas tal õnnestus üle elada 1949. aasta märtsiküüditamine. Erika meenutab:

Ma elasin koos ema ja vanaemaga Erra koolimajas. Millegipärast haaras mu vanaema Ella Nurk minu kaenlasse, pani riidesse, võttis kaasa vatitekid ja läksime õhtupimeduses üle jõe Iila mammi ja papi juurde (minu lapsepõlve mängukaaslase Valve Iila vanaema ja vanaisa). Ma mäletan, et mind pandi põrandale vatiteki sisse magama. Akende ees olid pimenduskatted. Millalgi öösel oli kuulda autode müra, tuututamist ja inimehääli. Kuna seal kandis ei olnud varem autosid kuulda, tundus mulle kõik ümberringi kuidagi ärev ja hirmuäratav.⁵⁵

Samasse aastasse jääb aga veel üks oluline sündmus, mida Erika Klement oma ema meenutuste kaudu kirjeldab:

Minu isapoolne vanaema Alma-Antonie Lipp sai oma poja surmateate alles 1949. aastal. Siis andis ta minu emale üle ka tikutoosi sisse peidetud õhukesele paberossipaberile kirjutatud read. Erik Lipul oli õnnestunud [Siberi poole veerevast] vangivagunist⁵⁶ välja visata tikutops Püssi jaamas, kus oli perroonil keegi minu isale tuttav raudteelane.⁵⁷

Tikutopsi sisu laotub meie ette nüüd, 80 aastat hiljem:

Kallis naine!

Mul on kahju, et Sina pead minu pärast kannatama. Kõik on minu süü.⁵⁸ Sea oma elu oma äranägemise järgi kuni ma ükskord tagasi tulen. Ja kui ma ei tule enam, kui sa selles teadlik oled, siis ära ootama jää vaid abiellu uuesti. Kasvata lapsed eestlasteks – isa vaimus.

„See maa, kus kestab talv nii kaua, on armas, armas minule.“ Siin olen sündinud ja kasvanud. Siin tahan elada, võidelda, kannatada ja surra. Illi⁵⁹

⁵³ Erika Klementi ülestähendused (autori valduses).

⁵⁴ Eesti Mälu Instituut. Elektrooniline memoriaal. Rein Nurk. <https://www.memoriaal.ee/otsing/?q=nurk%2C+rein&f=all> (4.06.2024).

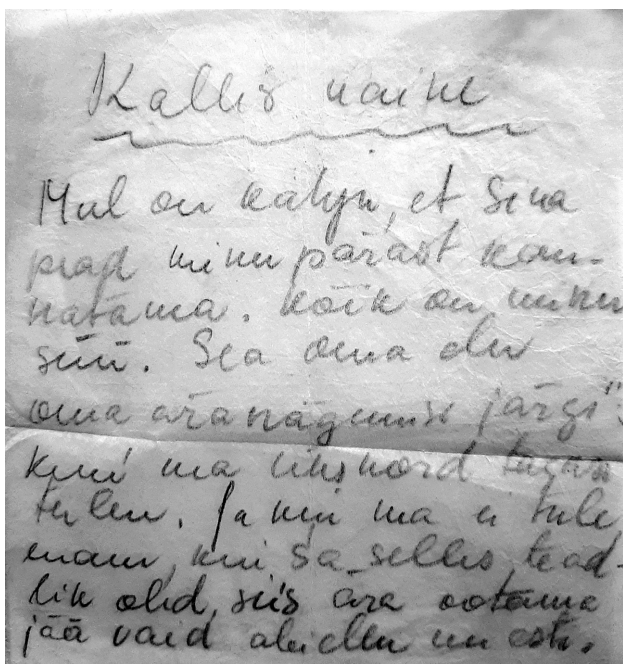
⁵⁵ Autori vestlus Erika Klementi ja Valve Iilaga, 5.07.2024.

⁵⁶ Õigem oleks öelda tapivagun. Tapivaguniga veeti kinni peetavaid nende asumispaikadesse.

⁵⁷ Autori vestlus Erika Klementiga, 5.07.2024.

⁵⁸ Siinkohal Erik Lipp eksis. Kogu süü lasus jäigal, jõhkral, armutul ja inimvaenulikul nõukogude võimul.

⁵⁹ Erik Lipu kiri õhukesel suitsupaberil (Erika Klementi valduses).

*Erik Lipu kiri abikaasale.
Õhkõrnale suitsupaberile
kantud sõnum pisteti
tikutopsi ja visati
tapivagunist Püssi jaama
perroonile.
Foto E. Klementi erakogu*

Lõpetuseks

Erik Lipu uurimistoimik näitab, et ta ei reetnud oma nooremaid vendi ega ühtegi oma metsavendade salga liiget. Ka Eriku spordikuulsust kogunud vend Heino oli oma vanemast vennast rääkides järjekindel ja murdumatu. Läbi Nõukogude aja kirjutas ta ankeetidesse: „Minu vend Erik Lipp jäi Isamaasõja ajal teadmata kadunuks.“ See lause läbis ankeete kuni 1980. aastate lõpuni.⁶⁰ Sisuliselt see ju nii oligi. Erik Lipu lähedased ei teadnud tema arreteerimisest ega sellestki, kuhu ta 1945. aastal saadeti.

Ent süüsi Heino Lipu pea kohal hõõgus muulgi viisil. Juba 1946. aasta augustis seadis Nõukogude julgeolek Heino Lipu kohta sisse formulartoimiku⁶¹ „saksa spiooni värvinguga“⁶². On kindlaks tehtud, et Heino Lipu vastu suunatud agentuurjälitusse rakendati salainformaatorid Keli ja Pravda ning agent Jokela (soomepoiss ja võrk-pallikohtunik Valdur Loor). 1950. aastal rakendati agentuurtöösse kvalifitseeritud agent Raesaar (soomepoiss Hans), kuid oletuste ja kahtlustustega asi piirdus.⁶³ KGB formulartoimik Heino Lipu kohta suleti 1955. aastal, millega lõppes ka operatiivtöö, ning toimik anti arhiivi. Oldi sunnitud tõdema, et Heino Lipu seost välisluurega ei

⁶⁰ Vt RA, ERAF.136SM.1.1037, Heino Lipp, KGB väljasõidutoimik.

⁶¹ Formulartoimik on kindla isiku jälitamiseks sisse seatud operatiivtöö toimik.

⁶² RA, ERAF.136SM.1.1037, l. 9.

⁶³ J. Pihlau. Lisandusi ja täpsustusi Tõnis Ritsoni artiklile „Toomas Hellat ja KGB 5“. – Tuna 2001, 1, lk 139.

1. Фам. <i>Липу</i>	Орган <i>НКГБ</i>
2. Имя <i>Эрик</i>	кем арестован <i>ЭССР</i>
3. Отч. <i>Юлиусович</i>	без сокращений
4. Год рожд. <i>1948</i>	Отдел <i>II</i>
5. Место рожд. <i>у Вирумаа в с. Матисла</i>	№№ дел <i>472</i>
6. Адрес <i>Шмидт ул. Матисла</i>	Сл. <i>4-3</i>
7. Проф. (спец.) <i>нет</i>	Арх. <i>3515</i>
8. Место работы, долж. <i>студент</i>	Сл. <i>ка. 320</i>
9. Парт. <i>ин</i>	Арх. <i>6348</i>
10. Нац. <i>эст</i>	Дакто <i>5298463</i>
11. Гражд. <i>ССР</i>	Форм <i>13177253</i>
12. Арестован <i>28</i> " <i>X</i> 1944	Дантикарта
преступления <i>КР</i>	ИЗЪЯТА
14. Ст.ст. УК <i>58-1-а</i>	15. Карточка <i>заполнена</i>
<i>в тюрьме НКВД ЭССР</i>	
<i>указать назван. тюрьмы, КПЗ, лагеря, колонии</i>	
<i>29</i> " <i>X</i> 1947 г.	<i>Шмидт</i>
SeRK MO trükkoda, Tallinn. 628.	фамилия составив. карточку

Julgeoleku operatiivkartoteegi kaart Erik Lipu kohta.

RA, ERAF.130SM.2.2-17, k 2318

õnnestunud kindlaks teha.⁶⁴ Nõukogude julgeoleku operatiivkartoteek, kus seisis teiste seas ka Erik Lipu nimi, kaotas kehtivuse aga alles nõukogude korra lõppedes.⁶⁵

Samasugust kindlameelsust nagu Erika Klementi onu Heino Lipp näitas üles Erika ise, kes ei maini ankeetides Nõukogude võimuesindajate meeoleharmiks kordagi, et oli metsavendade peamehe järeltulija.⁶⁶ 1950. aastatel kandis ka Erika nimelt perekonnanime Nurk – samal ajal abiellus tema ema Kiviõli I Keskkooli muusikaõpetaja Eino Nurgaga (1924–2009), kes Erika lapsendas.⁶⁷

Erik Lipu metsavendade salga suurimaks teeneks saab lugeda asjaolu, et nad päästsid 1941. aastal enam kui 60 tsiviilisikut sattumisest punavõimude meelevalda: need inimesed pääsesid Siberisse küüditamisest, arreteerimisest, mahalaskmisest. Osal neist õnnestus põgeneda läände, osal elada pärast sõda suhteliselt rahulikku elu, kuid välistada ei saa sedagi, et mõned neist jäid hiljem ikkagi sovetivõimu hammasrataste vahele.

Hea kolleegi, metsavendade uurija Tiit Noormetsa (1959–2024) mälestuseks, kelle raamatust „Metsavennad Suvesõjas 1941“ leheküljelt 389 pärineb siinse artikli idee.

⁶⁴ RA, ERAF.136SM.1.1037, l. 9, 18p.

⁶⁵ RA, ERAF.130SM.2.2-17, k. 2318. Lipp, Erik Juliuse p. Poliitistel põhjustel süüdimõistetute operatiiv-teatmekartoteek (julgeoleku originaalkartoteek).

⁶⁶ RA, ERAF.136SM.1.2861, Erika Klement, KGB väljasõidutoimik.

⁶⁷ Lapsendamistunnistus (Erika Klementi valduses).